

De toponymische elementen *aard, eerde, ert (art), hard, heerd, herde en hert*⁽¹⁾

De gezaghebbende woordenboeken schieten schromelijk tekort bij de verklaring van de toponymische elementen *aard, art, eerde, haard, hard, herde* en *hert*. Zo wordt *aard* doorgaans de bijvorm *eerd* toegemeten. Vervolgens wordt *eerd* herkend in de frequente plaatsnaam Eerdbrugge, die dan als ‘brug bij een aard’ wordt uitgelegd. Aan *aard* zelf worden verder betekenissen toegekend zoals het uitkomt: ‘aanlegplaats’, ‘vochtige weide’, ‘akker op aanslibbingsland langs een beek’, ... Wie in de toponymische literatuur even gaat speuren naar ‘een grondvorm *eerd*’ of naar ‘*eerd* naast *aard*’, komt evenwel bedrogen uit⁽²⁾.

⁽¹⁾ Ik dank Magda Devos voor de kritische lectuur van dit artikel en José Cajot en voor de eindredactie ervan.

⁽²⁾ Doorgaans wordt door de auteurs verwezen naar Lindemans & Theys 1940 (Ruisbroek), p. 70 ‘*Eerdbrugge* = Brug bij een *eerd*. *Eerd* (*ert, ert, hert*) = zoom van grasland op de oevers van een waterloop, aanvankelijk gemeenschappelijk bezit’. Voorbeelden met *eerd* worden echter niet gegeven, wel wordt verwezen naar Lindemans 1930 (Opwijk), 57, waar men verneemt ‘... de Eerdbrugge, een brug over de Molenbeek. Langs deze beek ligt een *eerd* (*den Hert*, z.d.w.), d.i. *aard* in de betekenis van ‘meerschland langs een vloeiend water’ (*De Hertmeerschen*). De Vlaamse toponymie aanvaardde deze verklaring geheel en al na de publicatie van Lindemans 1946 (Toponymische Verschijnselen II), p. 115: ‘Het gewone woord voor de aangeslibde vruchtbare kleigronden, die in smalle repen schier alle beken omzoomen, is, in Brabant en Zuid-Oost-Vlaanderen, *eerd, ert, hert* (eigenlijk *aard*) ... Doch *aard* en *waard* komen voor met ruimere betekenis en zijn niet noodzakelijk grasland’.

Klankhistorisch is *eerd* enkel op zijn plaats naast *aard* in de diminutiefvorm *eerdeken*, door secundaireumlaut ontstaan uit *aardekin. Een voorbeeld: Kontich/Lint 1666 *het Eirdeken*.

Alle andere ‘*eerd*-toponiemen’ beantwoorden helemaal niet aan *aard*. Zij zijn van jongere datum en danken hun ontstaan aan semantische ontsporing door klankwettige dialectologische evolutie, door beïnvloeding en aantrekking door elementen van een andere oorsprong en door volksetymologie, wat uitzonderlijk tot rekking leidde. Een paar voorbeelden.

Een aantal klankontwikkelingen in de Nederlandse dialecten bemoeilijken een afdoende verklaring: wegval van *h-*, oude Vlaamse (en aanverwante) *er* > *ar*, jongere wisseling *ar/er*, verscherping van de eindmedeklinker, enz.

Gelukkig stellen de historische klankleer en de dialectologie een aantal betrouwbare instrumenten ter beschikking. Zo is er de representatie van Wgm. *ǣ* vóór *r* + alveolaire obstruent is in de Nederlandse dialecten. Deze blijkt te verlopen op twee verschillende, lexicaal diffuse paden. In woorden zoals *hard* bleef oude *ǣ* kort, met palatalisering in onder meer Antwerpen, Vlaams-Brabant en het oosten van Oost-Vlaanderen (realisatie (*h*)*ert*). In woorden als *baard* daarentegen is oude *ǣ* gerekt, met velarisering in onder meer Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen, Brabant en aansluitend West- en Zuid-Limburg (realisatie *bòòrt*).

Voor de beoordeling van toponymische elementen zoals *aard* heeft deze fonetische tweedeling een bijzonder belang. Met een bepaalde graad van zekerheid laat zij toe deze elementen van elkaar te onderscheiden. Om te beginnen kan een element als *aard*, dat men in Vlaamse plaatsnamen veelvuldig aantreft, op die manier herkend worden. Naast *aard*, passeren hieronder de elementen *eerde*, *ert* (*art*), *hard*, *heerd*, *herde* en *hert* de revue zoals ze voorkomen in plaatsnamen, met name in Oost- en Zeeuws-Vlaanderen, maar ook daarbuiten.

Van *heet* tot *eert*: Bazel 1306 *Mergriete de Hieetvelde*, 1490 *tGoed ten Heetvelde*, 1495 *tGoed ten Eerdvelde* (aldaar ook 1509 *den Eertackere*, 1571 *inde Ertsackers*); Brecht, waar i.p.v. Aardheuvel/Hooiheuvel als (enige) lemmatitel veel beter past: Heedheuvel/Heideheuvel: 1435 *de Eedhouel*, 1462 *den Erdhouel* = 1440 *den Hoyhouel*, 1470 *den Heihouel*.

Van **herrent* tot *herrit*, dan tot *herweet* 'erwt' en ten slotte tot *eert*: Bambrugge 1295 *uxor Thome de Errithaghe*, 1358 *de Herweethaghe*, 1571 *ter Eerweethaghen*, *ter Eerthaghen*.

Vaak treedt genuswisseling in een later stadium op. Een voorbeeld: Overpelt: 1834 *de Eert* > 1843 *den Eert*..

Toponymisten lieten zich vaak misleiden en etymologiseerden verkeerd. Een voorbeeld: Brecht Eerdbrand 1449/1453 *den Erdbrant* is wel niet 'brand bij de eerd', maar gaat integendeel terug op de persoonsnaam Heerbrand.

1 Aard

1.1 Aard 'aanlegplaats; gemeenschappelijke weide'

In 1985 stelde M. Gysseling: 'Het tot Indo-Europees *(s)-*aredh* opklimmende Oudnederlandse woord *ard*, dat in de naam Oudenaarde schuilt, is etymologisch verwant met Latijn *area* 'vlakke, open ruimte, plein', Latijn *ōra* 'boord, kust, streek' en Oudengels *ōra* 'oever, boord' ... In de vroegste vermeldingen van het woord *aard*, die uit Noord-Frankrijk stammen, betekent het 'gemene weide': 1050 *pascuum porcorum vel pecorum que inter burgum Sancti Audomari* ('Sint-Omaars') *et villam Arkas* ('Arques') *iacet*, 1200 *pastura que dicitur Suinard* ...' (Gysseling 1985).

Dat de oudst bekende betekenis van *aard* uit Germ. *ardam. 'gemene weide' is, staat buiten kijf. Dit gegeven wordt onderstreept door Lambrecht van Ardres die in zijn bekende kroniek van 1194/98 tot 1203 m.b.t. Ardres, Ndls. Aarden (1084 *Arda*), verhaalt dat deze plaats oorspronkelijk een uitgestrektheid onbebouwd land was waar de herders hun kudde in dreven en die zij daarom *arde* noemden: *in pasturam hoc est in Ardam ... ille locus eo quod pascuus erat a pastura dicitur Arda*. *Pastura* of 'gemene weide' is echter een functionele, d.w.z. secundaire betekenis. Aloude toponymische termen hebben doorgaans een topografische basis. Zoals hierboven al gesteld, betekende die voor M. Gysseling met name 'open ruimte'. In 1996 kwam ik voor het stroomgebied van Leie, Dender en Schelde zelf tot de conclusie dat alle met *aard* samengestelde nederzettingnamen (die de oudste laag van de *aard*-toponiemen vormen) licht verheven terreinen zijn die boven het eigenlijke alluvium uitsteken en zonder uitzondering aan de buitenzijde van de meander liggen. De bolle binnenoevers, in de toponymie als *ham* verschijnend, daarentegen eindigen stevast in een (vaak overstromende) aanslibbingsrand. De *ham* wordt als lager gelegen gepercipieerd, de *aard* als hoger gelegen. Dit gegeven deed mij voor *aard* de primaire betekenis 'hoogte, bodemverhevenheid aan waterloop; hoge oever (als Dietse pendant van Romaans

haute rive uit Latijn *alta ripa*) aannemen en als nieuwe etymologie voorstellen: IE *(a)radh-, *er(ð)dh- 'hoog; groeien', bij IE *er- 'verheffen' (IEW 326 en 339), o.a. in Oudijslands *orðugr* 'steil'; Latijn *arduus* 'hoog, steil'; Gallisch *ardu-* 'hoog' (vgl. Ardennen), Oudiers *ard* 'hoog', Kymrisch *hardd* 'mooi'. Door zijn bijzondere ligging en omvang moet de primitieve *aard* een droog, maar schraal terrein van de gemeenschap (*terra communis*) zijn geweest, wat tot betekenissen zoals 'aanlegplaats' en 'gemene weide' aanleiding gaf, en zo verder tot de betekenis 'minderwaardig grasland'.

De etymologie van M. Gysseling stoelt op een fenomenale kennis van de IE wortels, die van mij op uitvoerige topografische waarneming en de aanbreng van een opvallend goed passende IE wortel.

1.2 *Aard 'soort akkerland'*

In de bovengenoemde publicatie van 1985 zette M. Gysseling zijn opvattingen als volgt verder: 'Een verwijderde verwant van het hierboven bestudeerde *aard* is *aard* 'akker'. Dit is, met de betekenis 'een van de drie slagen in het drieslagstelsel' in 1290 geattesteerd in het oudste goederenregister van Oudenbiezen: *den eersten aart van den roegghe, der ander aart van den somerkorne, der derde aart der broken....* Blijkbaar met de betekenis 'akkerland' is ca. 1225/30 te Oostakker geattesteerd: *iiii stiken ert lands* ☞ *iii stiken mersch*, vgl. Oudhoogduits *art*, Oudengels *erÐ, ierÐ* 'akkerland'. Dezelfde betekenis 'akkerland' hebben Middeliërs *ar* en Latijn *arvum*. Ten grondslag ligt *ar-* 'ploegen', b.v. Latijn *arare* 'ploegen', ... Gothisch *arjan* 'ploegen' ... Daarvan is afgeleid ... Oudnoors *ardr* 'ploeg'...' (3).

(3) De bovenstaande voorbeelden uit het archief van Oudenbiezen in Rijkhoven kunnen met nog vroegere voorbeelden worden aangevuld: 1285 *anden anderen art*; 1280/90 *ane den anderen art, tuschen de ii arde* (VMNW 1, 40). Talloze latere voorbeelden in Vlaams-Brabant in het werk van J. Verbesselt (in het spoor van Paul Lindemans): *de winteraard, de zomeraard, de braak* ...

De omschrijving 'een verwijderde variant van het hierboven bestudeerde *aard*' roept vragen op. Etymologisch verwijderd en/of semantisch verwijderd?

Tevens merkt men op dat *aard* 'akker' en *ert/art* in *ert land* 'akkerland' (waarover onder 3 meer) etymologisch onder dezelfde noemer geplaatst worden. Met deze zienswijze kan men het minder eens zijn, ook al propageren of suggereren de meeste etymologische woordenboeken de betekenis *aard* 'akker'. Ten eerste bevreemdt het dat IE *ar-* 'ploegen' in het Ndls. voor twee nakomelingen zou hebben gezorgd die qua betekenis ongeveer identiek zijn, maar een andere fonetische evolutie reflecteren. Ten tweede is de veronderstelde betekenis-evolutie 'aanlegplaats; gemene weide; schraal grasland' > 'volwaardig, zelfs allerbeste akkerland' ongeloofwaardig. Ten derde dient men in acht te nemen dat *aard* bij zijn vroegste verschijnen in de bronnen niet 'akkerland zonder meer' betekent, maar wel 'een van de zgn. slagen in het systeem van collectieve akkerbouw en vruchtenafwisseling', vgl. Stallaert I, 41 s.v. *aert* 'akkerbouw naar den eisch der jaargetijden': *de drij aerden of saisoenen*. Men kan zich dan ook afvragen of *aard*, ook *zaad*, *voor*, *dricht*, *laag*, *noot*, *seizoen* en ook nog *kouter*, *veld* en *gewand* genoemd, niet veeleer de primaire betekenis 'natuur, soort, hoedanigheid, staat, toestand' draagt en dus een heel andere etymologische basis heeft⁽⁴⁾. In tegenstelling tot wat b.v. geldt voor *voor*, lijkt de 'landbouwterm' *aard* in oorsprong dus geen 'bouwlandterm' te zijn geweest. In zijn typisch verspreidingsgebied, van Vlaams-Brabant tot zuidelijk Limburg, is hij overigens evenmin toponymisch (b.v. in de betekenis 'akkerlandcomplex') terug te vinden.

(4) M. Gysseling verduidelijkt *aard* 'soort' als volgt: 'Mnls. *aert* 'afkomst, geboorteland, geaardheid', Mhd. *art* 'geaardheid'. Men dient uit te gaan van 'aangeborenheid'. Het is een uitbreiding van *er-*, *ar-* 'geboren worden', b.v. in Latijn *oriri* 'geboren worden', *ortus* 'geboorte, afstamming', *origo* 'afkomst, afstamming' (Gysseling 195, 246). Het EWN lijkt geneigd om *aard* 'natuur, soort' en *aard* 'akkerland' een gemeenschappelijke basis toe te kennen (EWN, I, 79), volgens mijn opvatting ten onrechte.

2 Eerde 'aarde'

Eerdbrug

Eert- is hier door verscherping ontstaan uit *eerde-* 'aarde' (Germ. **erbō-* f.). Als toponymisch simplex is *eerde-* 'aarde' zeldzaam. Een (mogelijk) voorbeeld: Eeklo 1334 *Ghiselins huter Erden* (gen.) = 1351 *Ghiseliin huter Aerden*.

Aspelare 1572 *ter Eertbrugghen*; Balegem ca. 1300 *Jan van der Aerdbrugghen*, 1430 *dErtbrugghen*; Berlare *Daneel van der Eertbrugghen*, ca. 1450; Beveren 1374 *ter Hertbrugghen*; Buggenhout 1404 *ter Eertbrugghen, ter Ertbrugghen*; Eine 1358 *prope pontem dictum Ertbrugghen*; Eke 1486 *ande Herbrugghen*⁽⁵⁾ (aldaar ook 1456 *Heerdonc*); Eksaarde 1350 *van Michielle van der Herbrugghen*; Elsegem 1404 *dHerbrugghen*, 1519/20 *dEerdbrugghen*; Erembodegem 1435 *ande Ertbrugghen*; Gent 1331 *somme van den werke an de v ertbrugghen upt Lieue*; Gijzenzele ca. 1365 *ter Erbrugghen*; Kruishoutem 1411 *ter Herbrugghen*, 1512 *in de Eertbrugghen*; Lebbeke 1430 *de Heerbrugghen*, 1571 *dErtbrugghen*; Letterhoutem 1336 *ter Ertbruchen*; Lokeren 1345 *van der Herbrugghen*, 1381 *ter Heerbrugghen up den wech van Andwaerpen*, 1399 *ter Erdbrugghen*; Maarke 1455 *int Hertbrugghen*, 1479 *in dEertbrugghen*; Meerbeke 1572 *naest der Eertbrugghen*; Melden 1310 *Willem van der Ardbrugghen*; Merelbeke 1455 *ter Eerbrugghen*, 1465 *ter Heertbrugghen* (aldaar ook 1421 *inden Ertbrouc*); Munkzwalm 1227 *Annekin de Ertbrocgha*, 1295 *Herdbrugghen* (aldaar ook 1227 *Margareta de Ertbroch*); Nukerke 1480 *vp de meulne ter Eertbrugghen*, 1571 *ter Ertsbrugghen*; Ooike 1279 kop. ca. 1280 *Ertbrugghen* (aldaar ook, in dezelfde tekst, 1279 kop. ca. 1280 *Ertbrouc*; 1380 *ter Erdbrugghen bouen Erdbrouc*, 1399 *bouen Eerbrouc ... den Buelc ter Eerbrugghen*, 1572 *tHeerbrouc*); Opdorp 1292 *Johannes dictus Wale de Erdbrughen*, 1492 *dEertbrugghen*; Outer 1289 *Oliuerus de Ertbrugghen*; Petegem Oud. ca. 1300 *deles lErtbrugghen* (Oudfrans *deles* 'naast'); Ronse 1500 *dErtbrugghen*; Schellebelle

(5) *Heer-* gaat in deze lijst wellicht nergens terug op Germ. **harja-* 'leger' zoals in Heerweg, vgl. in dat geval Duits Heerbrügge.

1246/50 kop. 1298 *apud Herdbrugge*, 1399/1400 *van der Herdbrugghen tusschen bede de Borghe duerende tote de Stenkene*, 1412 *tgoed ter Hertbrugghen*; Schorisse 1454 *dEertbrugghen*; Sint-Kornelis-Horebeke 1396 *bi der Ertbrugghen*; Sint-Lievens-Esse 1295 *Katerina uxor Petri de Herdbrughe*; Sint-Maria-Latem 1571 *ande Heerbrugghen*; Sint-Maria-Lierde 1490 *ter Erdbrugghen*; Steenhuize 1502/03 *ter Eerdbrugghen*; Waarbeke-Nieuwenhove 1571 *op dEertbrugghen*; Waasmunster 1367/68 *Gillis van de Herbrugghen*; Wachtebeke 1322 *Steffe van der Herbrugghen*; Wannegem 14de eeuw *iuxta Erdbrugghen*; Wortegem 1409 *ter Erbrugghen*; Zandbergen 1267 kop. ca. 1505 *Ertbrughe*, 1350 *ter Ertbrugghen*.

In West-Vlaanderen komt de naam onder meer voor in Lauwe, Tielt, Wakken en Waregem 1289 *Ertbrugghen*. In Hondschote (Frans-Vlaanderen) verschijnt hij verkeerdt omgezet als 1852 *Pont du cerf*. Een Zeeuws-Vlaams voorbeeld levert Aardenburg met Erdbrug.

Vlaams-Brabant is vertegenwoordigd door Opwijk met 14de eeuw *ter Heertbrugghen* (... *in loco dicto de Hert*), 1430 *Eerdbrugghen*, 1609 *thoff ter Eertbrugghen*, Oetingen met 1673 *Ertbrugghen* en Sint-Lambrechts-Woluwe 1737 *de Aerdebrugghen*, Antwerpen door Kontich-Lint 1538 *de Eerdbrugghen* en met Lier 1318 *Erdbrugghen*, 1884 *Aerdbrugstraet*, Limburg door Henis 1344 *dEertbrug*, 1371 *dEertbrug*, 1697 *de Aerde brugh* (aldaar ook 1385 *int Eertbroeck*), 's-Herenelderen 1386 *versus Ertbrugge supra paludem de Elderenbruecke* en Tongeren 1364 *inter Tongris et Nederheim ex opposito pontis dicti Erdenbrughen*, 1714 *aen die Aerdebrugge op den Neeremsweg*

In de geologie is een *aardbrug* een door de natuur opgeworpen 'landbrug' in een water. In de archeologie wordt de term *aardbrug* gehanteerd om een vaste aarden toegangsbrug over een slotwal aan te duiden, vgl. mogelijk het bovenstaande excerpt voor Schellebelle.

In haast alle gevallen hierboven moet de *aardbrug* echter nog een ander type van brug zijn geweest. Men kan hier denken aan een soort 'pont à dos d'âne' (brug in de vorm van een ezelsrug), met aan beide zijden een sterk oplopende aarden toegang.

Kennelijk ging het om een lichter en minder duurzaam type van brug dan de stenen brug, in de toponymie op haar beurt verschijnend als Steenbrug.

Vlaamse steden telden heel wat aarden bruggen, zo hierboven de vijf bruggen over de Lieve in Gent. Meer dan stenen bruggen vroegen deze bruggen voortdurend onderhoud, vgl. Mnl. *erden* 'met aarde versterken' 1286 Brugge *dese brugen te ardene*, 1298 *vander sluis tonterdene ende weder te ardene*, Moerbeke-Wulfsdonk 1343/44 *omme drie bruggen te makene vpden dam ende vanden hoefden te ardene*. Precies deze bijzonderheid zal steun geboden hebben aan de term **aardbrug* (i.p.v. b.v. **houtbrug*).

Het valt op dat het toponiem Pont de Terre in de Gallo-romania uiterst zeldzaam is, tgv. het frekwente Pont-de-Pierre, Pontpierre en Pierrepont. Le pont de Terre komt uitzonderlijk voor in Ronquerolles, Somme. In het Duits luidt het: Ertbrücke (b.v. Münchholzhausen, Hessen 1340 *an der Ertbrucken*), in het Oudengels *eorðbrycg*.

Naast de naam Eerdbrugge komt in hetzelfde dorp soms de naam E(e)rdbroek voor, zo in Merelbeke, Munkzwalm, Ooike en Henis. Op zichzelf is *eerd-* 'aarden, van aarde' weinig waarschijnlijk bij *broek* 'moerasbos'. Moet daarom in al die gevallen aposiopese worden verondersteld: E(e)rdbroek < E(e)rd(brugge) broek? Of mag in E(e)rdbroek *ert* 'ploegland' (zie onder 3) worden herkend?

3 Ert (art) 'ploegland'

Terecht onderscheidde M. Gysseling *aard* en *ert* (zoals hij dat element voor Oostakker aantrof in de soortnaam *ert land*) 'uiterlijk'. Hieronder poog ik na te gaan welke neerslag *ert* verder in de toponymie gevonden heeft.

Ert (> *art* door Vlaamse *er* > *ar*) of *art* (> *ert*) is een afleiding op *-ti* f. van Germ. **arjan* 'ploegen': 'het ploegen, de ploeging', vandaar 'ploegland', een vrouwelijk deverbatief dus, vgl. Bracht/Brecht, Dracht/Drecht⁽⁶⁾, Kapt, enz. In het

⁽⁶⁾ Zie Van Durme 2009.

Mnls. luidt het: *eren*, *eriën* (met in open syllabe gerekte *e*), waarvan *eergetouwe*⁽⁷⁾.

3.1 Als simplex

Adegem 1436 *ter Ardt*; Heusden 1404 *up de Hardt*, 1512 *up de Hert*, 1520 *up drie ghemeten lants up de Hart*; Laarne 1489 *neuens den Hert*, 1506 *neuen den Hart* (uit **de Hert*, **de Hart*); Lebbeke 1334 *Rogier vander Hert*, 1376 ... *Egidii van der Hart*, 1571 *vpt goet ter Hert*; Opwijk 14de eeuw (*ter Heertbrugghen* ...) *in loco dicto de Hert*; Sleidinge 1374 *de Groete Hart*, 1418 *bi den lande dat heet de Hart*, 1466 *byden Hart*, 1539 *up den Hart*, 1600 *den Cleenen Hert*, 1636 *de Hardt*.

Enkele voorbeelden uit Vlaams-Brabant: Berg, nu Kampenhout 1281 *iuxta locum qui dicitur Hart*; Diegem 1350 *op die Hert*; Evere 1542 *sur le Hert*.

3.2 Ertmeers

Berchem 1395 *daerof drie vierden zijn erdmersch, een buunre erdmersche te Berchem*, 1500 *in dEeremersch*; Eine 1426 *de Hermersch* ... *metten eenen becke an de Scelde*; Elsegem 1386 *.vijc. erdmersch daer de Rijt in de Schelde valt*, 1420 *een virendeel heertmerssche ande Planken*. Twee eeuwen later verschijnt het appellatief *ertmersch* in Elsegem als *ackermeers*: 1571 *lxij roeden acker meers gheleghen inde Meers tElseghem*. Zo weten wij perfect wat *ertmersch* voorstelt; Ename 1309 *in de Eremersch*; Everbeek 1366 *iuxta Eertmersch*; Evergem 1445 *cxxx iij ½ in Eere meersch, in Heeremersch*; Kluizen 1422 *de Hart mersch*; Lebbeke 1667 *den meersch ter Hert*, 1621 *den Hertmeersch*; Melden 1383 *in Schelde mersch de Erdmersch*, ca. 1407 *in dHermerchs* (aldaar ook 1422 *bi Erbrouc*); Mespelare 1442 *in Heere mersch*; Oostakker ca. 1236/38 *iiii mensuras vert terre* (zie voor *vert* Gysseling & Verhulst 1964, 180) *in Hart mersce*; Petegem bij Oudenaarde 1290 *de .ij.*

(7) Op de Gentse Sint-Pietersabdij hanteerde men *eerplouch*, vgl. in 1251/52 *unum aratrum quod vulgariter dicitur eerploec et stricploec*.

bonirs de art mersch, en lArt mersch, ca. 1300 .j. *bunre artmersch* (tgv. .j. *bunre mamersch*), 1411 *in de Hertmersche*; Poeke (+ Aarsele en Kanegem, W-Vl.) 1690 *de Hartemeersch*, 1790 *de Hartemeerschen*, nu de Artemeersen; Vinderhoute 1428 *Heermeers* (uit *Ertmeers); Vinkt 1460 *ende heet Harde mersch*.

De term *ertmersch* komt opvallend veel en vroeg voor in de zuidwesthoek van Oost-Vlaanderen, waar de Scheldemeanders zorgden voor brede oeverwallen en kronkelwaarden. Precies op die plaatsen kwam akkerwinning voor in volle meersgebied, vgl voor Eine 1285 *ouer de Nieuwe Gracht ter Scelden ward .ix. bunre in .i. sticke ... in doverst ende* ('in het hoogst gelegen deel') *tAudenarde werd. ende dit es somwilen weede ende somwilen saiment ende som* (som 'soms' of 'deels') *eist maetmersch*.

3.3 Ertvoor

Gent 1327 *vpte Hartvore*, 1339 *vander Artvore*, 1442 *vp de Hertvuere*, 1532 *vp de Hartvoore*, 1632 *op de Ertvore*.

Vore 'ploegvoor > perceel akkerland'⁽⁸⁾ of 'greppel'. *Vore* betekende in het Mnl. verder 'bewerking' (vgl. hierboven, *de drie tijdige voren*), zodat Ertvoor ook op de bewerking met de (diep)ploeg kon slaan, vgl. Mechelen 1551 *Errit dese vore voirts, ick sal se u betaelen. Ende dierste van twee voren is geweest de stortvore, ...*

De termen *ert*, *ertland* (Oostakker 1225/30 *ert land*), *ertmeers* en *ertvoor* onderstrepen de bijzondere ligging van het benoemde akkerland: in niet regulier bouwlandgebied (tgv. het volwaardige bouwlandgebied van de *akkers* en de *kouters*).

4 Hard 'hard'

Het adjectief hard uit Germ. **hardu-* 'hard', toponymisch 'met vaste bodem', komt gesubstantiveerd voor in de naam

(8) Het diminutief van *vore* is Zuidvlaams *vorle*, *veurle* 'wendakker'. Ten onrechte is dit woord vroeger verklaard uit Frans *forière* (Latijn *forariam*). Vgl. 1309 *in den* (sic) *Hacker vore* in Elversele. Ertvoor en Akkervoor opponen zichtbaar met de in Oost-Vlaanderen sterk verbreide naam Watervoor 'grote afwateringsgreppel'.

Harde en als adjectief (naar alle waarschijnlijkheid) in de plaatsnaam Ardooie.

4.1 Harde

Koudekerke (verdrongen, in het Ambacht Boekhoute, nu Nl.) 1296 kop. 1375 *in die Harden*, 1311 *in Harde*, 1351 *in de Haerde*, *in de Haerde meet*; Sint-Gillis-Waas en Vrasene 1364 kop. ca. 1400 *petia terre dicta tHarde inter Zalecheemdam usque locum dictum Habeele*, 1399 *terra Harde*, 1483 *opt Harde*, 1421 *tote den lande datmen heet tDerde*, *tDarde*, 1483 *upt Harde*; Zomergem ca. 1470 *int Arde*, 1470 *in Hole ende int Harde*, 1510 *inde Harde ende jnt Hoolle*.

4.2 Ardooie

Ert/art (zie 3) kan hier niet wegens de zeer oude grafieën *Hardoia/Herdoie/Ardoia* (met *h* en vooral met *d*, die nooit uit *t* ontstaat) en **herde* 'kudde' is onwaarschijnlijk wegens het dominante *a*-vocalisme in de oudste attestaties van alle namen. *Hard* (*Hardt*, *Hart*, *Haardt*) uit Germaans **harud-* f. 'beboste heuvelkam', waarvan talloze voorbeelden in West-Duitsland, lijkt in de Nederlanden niet voor te komen en mag hier, ook al om landschappelijke redenen, uitgesloten worden.

Ardooie bij Roeselare 847 kop. ca. 1300 *Hardoia*, 970 kop. midden 11de eeuw *Herdoie*, 1209 *Hardoie*, 1223 *Ardoie*; Hamme 1ste helft 12de eeuw *Ardoia*, 1306 *in loco qui dicitur Ardoy*, ca. 1450 *in Aerdoie*, 1572 *ter Herdoeie*; Zwijnaarde ca. 1345 *vp dArtoie*, 1418 *de Hertoye*, 1483 *de Hardoye*.

Mnls. *ooie* betekent 'grasland aan een water', b.v. Borgooie in Drongen 1187 *B(er)goia*, 13de eeuw *Bargoie*.

5 Heerd 'haard'

Haard gaat terug op Germ. **herpa-* n. 'haard'.

Voorbeelden zijn Mnls. *heerdhuus* en *heerdstede*:

Brakel 1446 *in dErthuus*, 1571 *int Eerthuus*; Nederzwalm 1428 *inde Heerstede*; Ouwegem 1495 *inde Heerstede te Berteghem*.

6 Herde 'kudde; herder'

In het Germaans kamen zowel **herdō-* f. 'kudde' als **herdja-* m. 'herder' voor. Het tweede is afgeleid van het eerste. **Herdō-* f. 'kudde' kwam in de vroege Middeleeuwen ook voor in de Frankisch, waaruit het ontleend werd door het Romaans, vgl. Oudfrans *herde* 'kudde'. In het Mnl. is *herde* 'kudde' echter al verdwenen.

6.1 *Herdnesse*

Herdnesse gaat terug op Germaans **herdinassu-* f., waarin **herdō-* f. 'kudde', liever dan **herdja-* m. 'herder'⁽⁹⁾. Na J. Lindemans 1946, 80-86 en het TW, 462-63 valt niet meer te twifelen aan deze etymologie van het woord. Vgl. qua woordvorming Gotisch *þiudinassus* 'koninkrijk', afgeleid van Gotisch *þiudans* 'koning'.

De alleroudste attestatie van *herdnesse* vindt men in de Leidse (beter: Egmondse, wegens 'op de abdij van Egmond tot stand gekomen') Willeram van ca. 1100: *herdnisse*, waar het woord gewisseld wordt voor Oudhoogduits *corter, chortar* 'kudde schapen', zie Sanders 1974, 144-145. W. Sanders stelt echter ten onrechte dat *herdnisse* buiten de Leidse Willeram niet voorkwam, zie M. Gysseling in CG II-1, 124 en alle onderstaande voorbeelden.

Pakinge 1135 *Hertnesse in Pakinge* = 1140/54 *Berkariam in Pakenge* (Middellatijn *bercaria* uit *berbicaria* '1. schaapskooi,

⁽⁹⁾ I.p.v. aan *herde* 'kudde' dacht M. Schönfeld aan *herde* 'herder > beheerder' (Schönfeld 1948, 52), meer bepaald op basis van elementen uit de aanhef van 14de-eeuwse charters zoals *Herden vander vorseider herness* ..., *Bailiu van der herness* ... (De Flou (IX, 60-). Op haar beurt voert *herde* 'beheerder' ons naar de Engelse toponymie. In de Engelse literatuur wordt Oudengels (*ge*)-*ērness*, (*ge*)*hærness* 'jurisdictie, district' afgeleid van OE *hēran* 'gehoorzamen' (Barkeley Harness, Hartness, ...) (vgl. EPE II, 245). Even kan men zich afvragen of het hier soms gaat om de aanpassing van een ouder **heordness*, bij Oudengels *heorde* 'kudde' (~ Mnl. *heerde*) dus. Dit kan evenwel niet het geval zijn: in het Oudengels valt *-d* (hier uit *-de*) (met fonemische waarde) nooit weg, getuige de honderden attestaties met *herd(e)-*, *hard(e)-* in de zeer frequente naam Hardwick (zie hieronder).

schaapsomheining; 2. schaapsboerderij’); Doel – Kieldrecht 1262 *terram quandam que Harnesse dicitur jacentem in parrochia de Kieldrecht*, 1268 *Hernesse*, 1262 kop. 18de eeuw *Harnesse dictum den Doel*; ook in Gent-Sint-Amansberg 14de eeuw *tusschen beede de Heernessen*, nu de Heirnis. Verder talloze voorbeelden in de kustvlakte van Frans- tot Zeeuws-Vlaanderen (Aksel, Ossenisse, Otene, Steenland en Saaftinge), ook in Holland (*harnis*).

Herdnesse heeft in Limburg zijn pendanten als *heerdgang*, *heerdewagen* en *heerdschap* ‘gemene weide waar grazende vee gehoed werd > gebied, nederzetting’.

6.2 Herdbuur

Herdbuur of Ertbuur, een van Wetteren afhankende enclave in Beervelde gelegen tussen Destelbergen, Laarne en Heusden 1223 *Hardebure*, *Herdebure*, 1268 *Herdibur*, 1284 *in Hartbure*, 1293/94 *Hertbure*, ca. 1300 *tghoet tErdenbur*.

Betekenis: ‘schuthok voor een kudde schapen, schapenboerderij’⁽¹⁰⁾, vgl. Harby 1086 *Herdebi* (uit Oudskandinavisch *hiarðarbýr*) in Engeland en daar vooral het zeer frekwente Hardwick 998 *Hyærdewican*, 1034 *Herdewyc*; ca 1067 *Heordewican*, etc. uit Oudengels *heord(e)-wík* ‘schapenboerderij’. Het tweede lid is kennelijk Germaans **būrja-* n. ‘1. stal, kot; 2. schamele woning’ (zoals in het TW, s.v. 1. “Rinderbure”; 2. Zevenkoten, Zeperen en passim), niet zozeer Germaans **būra-* n. ‘woning’ (uit de traditionele woordenboeken).

Opmerking. In zuidelijk Oost-Vlaanderen verschijnt *herde/harde* ‘herder’ in de latere teksten niet langer als ‘schapenhoeder’ maar als ‘hoeder van de in de tijdelijk braakliggende akkers rondlopende drift varkens van de inwoners van het dorp’, vgl. Parike 1472 *verkenne ... te sendene ten harde* (‘varkens ... te

⁽¹⁰⁾ Het TW (p. 329) stelt hier voor: ‘Germ. *hardu-* met de betekenis ‘slecht’? (cf. Ardooie) + *būrja-* n. ‘kot’.

sturen naar de herder'), Ninove 1491/92 *ghegheven den harde van der stede mits dat hij luttel verckene te wachtene hadde*⁽¹¹⁾.

6.3 Herdekens-, ...

Mnls. *herdekin* 'herdertje', eventueel als familienaam, is hier het eerste lid.

Burst en Vlierzele 1227 *Herdekinsbergha*, 1290 *Herdekijnsberch*; 1369 *upden Herden mersch*, 1571 *in den Herden meersch*; 1571 *up de Herde*; 1571 *up de Herdedries.*; Moorsel ca. 1315 *Herdenbosch*; Ninove 1344 *Herdekins mersch*; Wetteren ca. 1450 *op Herdekins rot*.

7 Hert 'hert'

Hert, de benaming voor het dier, uit Germ. **heruta-*. Opmerking: in principe komt in westelijk Vlaanderen ook *herts* uit Latijn *herecius* 'egel' 1287 *herts* voor sommige namen in aanmerking⁽¹²⁾.

7.1 Hertshaag, ...

Aalst-Kerksken 1400, 1406 *inde Herthaghe*, 1400 *in dArtsaghe*, 1401 *in de Hertsaghe*, 1633 *opde Hertshaeghe*. Mnls. *haghe* 'bosje'; Denderbelle 1572 *ijj dachwant weede ghenaeamt dErtsaghe*; Evergem 1223 *Hertscote*; Oostwinkel 1244 kop. ca. 1300 *Herdsuelt*, *Erdsuelt*, 1277 *Hertuelt*, 1369 *Hertueltstrate*, 1484 *Hertuelt*; Zomergem 1346 *te Hertsberghen*.

⁽¹¹⁾ Vgl. later een naam als Vorkinsschoot in Kruishoutem 1393 *in Vorkinscoet*, 1415 *in Vaerskintcoet*, 1521 *inde Verkescoet* (MW VII, 1273 s.v. varkensshot). Naast deze 'dorpstvarkens' had men de in grote particuliere exploitaties gekweekte varkens die doorgaans hun voedsel zochten in eikenbossen.

⁽¹²⁾ Doorgaans laat *herts(inc)* 'egel' zich in de toponymie vrij goed onderscheiden van *hert*. Voorbeelden van toponiemen met *herts(inc)*: Elingen 1515 *Ersttenborrevelt*; Erpe 1370 *in de Hertshinc*; Halle 1381 *Wouter van Ertschenbroec*.

7.2 Hertwinkel

Sint-Gillis-Dendermonde ca. 1300 *Jan van den Hertwinckle*, 1303 ... *Johannis de Ertwinckle*, 1375 *Martin van den Hardwinckle*, kort na 1388 *int goet ten Erdwinckele*, 1440 *thof ten Harddwinckle*, ca. 1450 *Bouden vanden Hertwinckle*, 1484 *Hartwinckele*, 1571/74 *aenden Herdwinckele*; Lebbeke 1571 *vp den Hertswinckele*; Gijzegem 1484 *xj dachwant ghenaeemt den Hardwinckele*, 1571 *ande Herte wyncckels*; Overmere 1446 *in Heerwinckle*.

In Vlaams-Brabant: Lubbeek (ten O van Leuven) 1278 *Hercswinkel* (lees *Hertswinkel*), 1404 *opden Hertswinckel*, 1473 *opden Herswinckel*, 1500 *opten Heertswinkel*, 1556 *opden Heertwinckel*, 1604 *het Hertswinckelvelt*; Bertem-Leefdaal 1294 *Hartwinkel*, 1615 *den Hertwinckel*, 1653 *den Herdtswinckel*. In het Hoogduitse taalgebied is Hirschwinkel de pendant, in het Nederduitse Hertewinkel.

Qua betekenis is de naam Hertwinkel vergelijkbaar met de courante naam Briel/Bruul/Breugel 'domaniaal park voor herten en paarden'. In tegenstelling met de ogenschijnlijke 'natuurnamen' van het bovenstaande type Hertshaag, is Hertswinkel een ogenschijnlijke 'cultuurnaam', vgl. in Lebbeke 1571 *aenden Hertsaert*: Hertsgaard. Zeker gaat het hier niet om een *winkel* 'uithoek' of een *gaard* waar slechts één hert in vertoefde. Over plaatsnamen samengesteld met een diernaam vindt men een leerrijke uiteenzetting over de afwisseling van vormen in de genitief enkelvoud met andere vormen zoals stamcomposita: 1149 *Hertesbergam* (Hertsberge) naast 974/83 *Hirutfeld* (Herzfeld) en 'misschien ook 1167 *Arteuelde* (Ertvelde)' in Van Loon 1981, 171. Ertvelde ...

8 Ertvelde en andere duistere namen

1167 kop. 12de eeuw, 1215 origineel *Arteuelde*, 1182 *Artheuelde*, 1414 *Hertvelde*, 1428 *Aertvelde*, 1431 *Heertvelde*, 1432 *Ertvelde*⁽¹³⁾.

⁽¹³⁾ Vgl. in Kwaremont 1422 *te Erdvelt ter Boschellen*?

Art 'ploeging' maakte bij *veld* 'woeste vlakte' weinig kans, bovendien luidt het in de oudste attestaties: *arte-*.

*Hardeveld 'het harde veld', met realisatie *arteveld*, *ertevelt* (zoals in het huidige Oost-Vlaams) is weinig waarschijnlijk. Vroege voorbeelden van *harde* > *arte* zijn uiterst schaars, vgl. VMNW, 1851 s.v. hard: *arte* (1 ×, W-Vl., Maerlant Nat. Bl.), *harte* (1 ×) tgov. *arde* (91 ×, West-Vl.), *harde* (335 x)! Dit gaat dan nog vooral om materiaal uit de tweede helft van de 13de eeuw.

Om dezelfde reden is **herde-* 'kudde' wel uitgesloten⁽¹⁴⁾.

Dit neemt niet weg dat een etymon met oude *e* tot de mogelijkheden behoort. Vroege voorbeelden van Vlaamse evolutie *er* > *ar* leveren Gentse persoonsnamen zoals 11de eeuw *Harwara* en 12de eeuw *Harodus* en plaatsnamen zoals Aardenburg 1177 *Erdenburg* > 1187 *Ardenburg*. *Herte-* (met *-e* als restant van de voegvocaal dan) als eerste lid? Het kan, maar valt sterk te betwijfelen: hoe kon hier een zo goed herkenbaar en doorgaans in geschrifte bewaard woord als *hert* zo vroeg ten prooi vallen aan grafemische vervaging?

Zich ongetwijfeld bewust van al die obstakels, zocht M. Gysse-ling soelaas in het hypothetisch prehistorisch element *aret '(land-schappelijk) uitstekend', schitterend', dat hij ook in de naam Aarsele herkende⁽¹⁵⁾ (Gysse-ling 1983, 48). Hoe dat kenmerk te rijmen valt met de barre, vlakke aanblik van het oude Ertvelde, blijft echter onduidelijk. Daarom stelde M. Gysse-ling een tweede

⁽¹⁴⁾ Zo heeft men het tevens moeilijk met K. Roelandts' weliswaar land-schappelijk passende suggestie om de naam Hertinge 1230 *apud Hertingha*, 1255 *Hertingen*, 1266 *in parrochia de Hertinghe*, 3de kwart 13de eeuw *ligghende ter Hertinghe*, 1283 *Herdinghe*, 1233 *indie Hartinche*, een verdronken dorp in Zeeuws-Vlaanderen, te verklaren als 'plaats waar het vee weidt', dus als variant van *herdganc* (zie VMNW, 1969).

In Germaanse persoonsnamen blijkt 'expressieve' verscherping *rd* > *rt* wel degelijk voor te komen, zij het vrij uitzonderlijk, vgl. voor Hartiehausen bij Hannover: 1080 *Herdingehusen* naast 1025 *Hartingehusun* (Kaufmann 1965, 48). Schuilt in het Zeeuws-Vlaamse Hertingen de Germaanse voornaam *Herto*? Vgl. verder, met primair *haim* i.p.v. *inga*: Hertingen bij Lörrach 1130 *Hertinheim* (Förstemann 1913, 1244).

⁽¹⁵⁾ In het TW van 1960 (p. 34) wordt voor Aarsele nog gedacht aan Germ. **arda-* m. 'weide (inz. voor schapen)', weliswaar met een vraagteken.

verklaring voor: ‘Ertvelde bevat denkkelijk een relictwoord uit onze substraattaal dat verwant is met Middeliers *art* ‘beer’ en Grieks *arktos* ‘beer’. Dit dier is vermoedelijk ook hier, zoals *beer* in het Germaans, genoemd naar zijn bruine pels. Ertvelde zou dus kunnen betekenen ‘bruin veld’ (Gysseling 1993, 173).

‘Denkelijk ... vermoedelijk ... zou kunnen’, uitgesproken voorzichtigheid dus. M.b.t. de naam Ertvelde moet derhalve met Magda Devos (WVG, 79) besloten worden: onzekere etymologie!

En wat met 1226 *Hartbosch* in of om Relegem, met 1321 *apud Hardbosch* in Sint-Gillis, Brussel en met 1571 *den Harten borsch* (met later Zuidoostvlaams *harden* > *harten*?) in Nukerke: ‘het harde bos’? En met Harelot 1203 kop. 14de eeuw *Hardrelo*, een boscomplex ten zuiden van Boulogne? Een wild woud, een ‘woud zonder genade’?

En met Herbeek in Saintes 1184 *Hardbecca*, 1198 *Hartbecca*, 1201 *Hardbeka*. De wilde, onstuimige beek?

En met Hardboom Pamel Hardboom (wel uit *Hard-bodem) in Pamel: 1231 kop. 1307 *Hertboem*; 1231 kop. 1306 *ter stat gheheiten Hardboeme*; 1310 *Hartboem*; 1378 *Hardboem*; 1391 *Hertboem*? Het gaat hier om een bouwland met het bodemprofiel Aba 1, de beste leembodem dus. Een oord van hard labour?

Een glibberig pad blijft ook de verklaring van tal van andere namen die schijnbaar bij een of ander element van de bovenstaande reeks behoren. Waar hoort Hardert 1ste helft 14de eeuw *op de Hardert*, ca. 1410 *op de Hardert* in Welden-Ename thuis?

Welk ogenschijnlijk Germaans leenwoord schuilt in de ogenschijnlijk Romeanse naam op *-ētum* Hardoit ca. 1275 *Hardoit* in Vloesberg?

Verwijzingen

1 Bibliografische verkortingen

EDPG: G. KROONEN, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 2). Leiden-Boston, 2013.

- EPE: A.H. SMITH, *English place-name elements*. I-II. Cambridge, 1956.
- EWN: M. PHILIPPA, F. DEBRABANDERE & A. QUAK, *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. 1-4. Amsterdam, 2004-2009.
- FAND: J. GOOSSENS, J. TAELEMAN & G. VERLEYEN, *Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten*. I-III. Gent, 1998 en 2000.
- GG of CORPUS-GYSSELING: M. GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) – Reeks II-1*. 's-Gravenhage, 1980. AANPASSEN
- LNT: R. E. KÜNZEL, D.P. BLOK & J.M. VERHOEFF, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam, 1988.
- MW: E. VERWIJES & J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*. I-IX. 's-Gravenhage, 1885-1929.
- TW: M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België ...* I-II. Brussel-Tongeren, 1960.
- VMNW: W.J.J. PIJNENBURG e.a., *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. 1-4. Leiden, 2001.
- WTWV: K. DE FLOU, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen ...* I-XVIII. Gent-Brugge, 1914-38.
- WVG: F. DEBRABANDERE, M. DEVOS, P. KEMPENEERS, V. MENNEN, H. RYCKEBOER & W. VAN OSTA, *De Vlaamse gemeentenamen. Verklaarend woordenboek*. Brussel, 2010.

2 Literatuur

- E. EK WALL, *The concise Oxford dictionary of English place-names*. Oxford, 1951.
- S. FEIST, *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*. Leiden, 1939.
- E. FÖRSTEMANN, *Altdeutsches Namenbuch*. II. 1. Bonn, 1913.
- L. GOEMINNE, *Bruggenbouw in Vlaanderen gedurende de Late Middeleeuwen en de Moderne Tijden*. Masterscriptie UGent, 2013.
- M. GYSSELING, Inleiding tot de toponymie van West-Vlaanderen. *De Leiegouw* 25 (1983), 39-58.
- M. GYSSELING, De naam Oudenaarde. *Hulde-album prof. dr. Marcel Hoebeke*. Gent, 1985.
- M. GYSSELING, Oude toponiemen in de Vier Ambachten. In: A.M.J. de Kraker e.a. (red.), *'Over den Vier Ambachten' – 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande, 1993, 169-174.
- M. GYSSELING, Geschiedenis van de verbindingsklank in samenstellingen. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 1997, 9-26.

- M. GYSSELING & A. VERHULST, *Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij te Gent (eerste helft XIIIe eeuw)*. Brugge, 1964.
- J. HERBILLON, *Les noms des communes de Wallonie*. Bruxelles, 1986.
- H. KAUFMANN, *Untersuchungen zu altdeutschen Rufnamen*. München, 1965.
- P.T.C. KEMPENEERS, *Toponymie van Budingen. Een geschiedkundige en toponymische studie*. Tongeren, 2005.
- J. LINDEMANS, *Toponymie van Opwijk*. Brussel, 1930.
- J. LINDEMANS, *Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt, II: de namen van het bouwland en van het grasland (Nomina Geographica Flandrica, Studiën V, 2)*. Brussel, 1946.
- J. LINDEMANS & C. THEYS, *Plaatsnamen te Ruisbroek*. Leuven, 1940.
- J. MOLEMANS, Profiel van de Kempische toponymie, *Naamkunde* 9 (1977), 1-50.
- H. RAMGE, Der Hessen *Bracht* und der fränkische Landesausbau. In: *Althochdeutsch. Band II. Wörter und Namen. Forschungsberichte* (Herausg. R. Bergmann, H. Tiefenbach & L. Voetz). Heidelberg, 1987, 1401-1432.
- W. SANDERS, *Der Leidener Willeram* (Medium Aevum 27). München, 1974.
- M. SCHÖNFELD, Nes, Middelharnis. *Nomina Geographica Neerlandica* 12 (1948), 40-53.
- K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen, ...* Leiden, 1886.
- R. VAN DEN EECKHAUT, Toponymie van Brecht. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 54 (1980), 41-108, 56 (1982), 173-250 en 63 (1990/91), 25-289.
- FL. VAN DE WALLE & M. DEVOS, *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. VIII. Het Ambacht Zomergem. 1. Oostwinkel en Ronsele*. Sint-Denijs-Westrem, 2006.
- L. VAN DURME, *Aard en donk: naar aanleiding van W. Van Osta's Toponymie van Brasschaat*. *Naamkunde* 28 (1996), 85-105.
- L. VAN DURME, Drecht 'vaarwater', Kieldrecht 'vaargeul'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 81 (2009), 261-266.
- R. VAN HERREWEGHEN, *Toponymie van Pamel*. Universitaire scriptie UGent, 1973.
- J. VAN LOON, De betekenis van toponymische samenstellingen. *Naamkunde* 13 (1981), 118-87.
- J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. I. Zoutleeuw, 1950 -XXVII*. Brussel, 2011.

3 Archiefbronnen

Corpus Molemans-Thiry. Naamkundig Repertorium. Machinale bewerking van de onuitgegeven toponymische dokumentatie uit Nederlandstalig België (1925-1975). Instituut voor Naamkunde – Leuven, 1978.

Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen (in opmaak, zie L. VAN DURME, *Het Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen. Mogelijkheden en beperkingen. Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 84 (2012), 251-270).

LUC VAN DURME